

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ-МАГІСТРАНТІВ ПРИ ВИВЧЕННІ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ОСВІТИ»

METHODICAL RECOMMENDATIONS FOR INDEPENDENT WORK OF UNDERGRADUATE STUDENTS IN THE STUDY OF DISCIPLINE 'PEDAGOGY OF HIGHER SCHOOL'

Запропоновані завдання для проведення практичних занять, самостійної роботи студентів, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань мають зорієнтувати майбутніх фахівців у структурі дисципліни «Педагогіка вищої освіти» як навчального предмета, акцентувати їх увагу на найважливіших темах цього курсу. Особливу увагу у дослідженні надано питанням удосконалення освітнього процесу у закладах вищої освіти на підставі виконання творчих самостійних, індивідуальних навчально-дослідних завдань. Це сприяє розвитку творчого мислення студентів-магістрантів, вмінню користуватися понятійним апаратом, синтезувати знання з обширу тем, оптимальному вирішенню проблемних завдань.

У статті окреслено, що студенти-магістранти повинні володіти технологією наукового дослідження, яка передбачає створення системного підходу до його організації. Використовуючи проблемні ситуації, задачі для аналізу матеріалу, створюючи концептуальні карти, кросворди, тести з визначених тем дослідження, готуючи реферати, тези, есе, рольові та ділові ігри з ключових тем курсу, проводячи фрагменти різних типів лекцій магістри знаходяться у творчому пошуку. Проведення ділових інтерактивних ігор розвиває творчі можливості студентів, творчий потенціал, інтелектуальну активність. При організації самостійної роботи реалізуються наступні функції: пізнавальна, самоосвітня, прогностична, коригувальна, виховна.

Визначено, що перспективи підвищення якості підготовки фахівців пов'язано з удосконаленням нових типів лекцій (проблемна лекція, лекція-провокація, лекція-візуалізація, «лекція вдох», лекція «прес-конференція»), які презентують студенти-магістранти під час проведення самостійної роботи на заняттях. Зазначено, що для підготовки лекції потрібно враховувати наступні вимоги: лекційний матеріал повинен мати актуальний характер, спиратися на фактичний матеріал, який у ході лекції повинен підлягати узагальненню та систематизації; відображати найважливіші аспекти проблеми; відповідати основним дидактичним принципам навчання, серед яких принцип наочності, послідовності, науковості, зв'язку теорії з практикою, професійної спрямованості. У статті подано алгоритм організації самостійної роботи студентів, що побудовані на репродуктивному й творчо-пошуковому рівнях. Це вимагає від студентів-магістрантів знань основних законів, закономірностей, принципів та умінь застосовувати їх для виконання елементарних завдань. Водночас, така робота передбачає самостійне розв'язання індивідуальних завдань, розробку тестів, кросвордів, концептуальних карт; самостійний пошук і аналіз науково-педагогічної літератури.

Визначено, що система індивідуальних навчально-дослідних завдань спрямована на розвиток інтересу до педагогічних знань; формуванню критичного та аналітичного мислення у студентів-магістрантів; формуванню в майбутніх учителів педагогічної культури.

У статті охарактеризовано самостійну роботу студентів-магістрантів, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, які уналежнюють проблематику загальних основ педагогіки вищої школи, основ теорії навчання й виховання студентської молоді на сучасному етапі розвитку освітньої парадигми.

Ключові слова: система індивідуальних навчально-дослідних завдань, студенти-магістранти, навчальна дисципліна «Педагогіка вищої школи», особистісно-професійне зростання, самовдосконалення.

The proposed tasks for practical training, independent work of students, the performance of individual educational and research tasks should orient future specialists in the structure of discipline Pedagogy of Higher Education as a subject, and focus their attention on the most important topics of this course.

Particular attention in the research has been given to the issues of improving the educational process in higher education institutions on the basis of the performance of creative independent, individual educational and research tasks. It promotes the creative thinking of undergraduate students, the ability to use the conceptual apparatus, to synthesize knowledge from a wide range of topics, the optimal solution to problematic issues.

The article outlines that undergraduate students must possess the technology of scientific research, which involves creating a systematic approach to its organization. Using problematic situations, tasks for analyzing material, creating conceptual maps, crossword puzzles, tests on specific topics of study, preparing abstracts, essays, role-playing and business games on key topics of the course, conducting fragments of different types of lectures, Master degree students are in creative search.

It has been emphasized that conducting business interactive games develops students' creative abilities, creativity, intellectual activity. After all, in organizing independent work the following functions are realized: cognitive, self-educational, prognostic, corrective, educational.

It has been determined that the prospects for improving the quality of training of specialists are related to the introduction of new types of lectures (problem lecture, provocation lecture, lecture-visualization, lecture of two, lecture of a press conference), which are presented by undergraduate students during independent work.

It has been stated that the following requirements must be taken into account for the preparation of the lecture: the lecture material should be rele-

УДК 378 (075.4) (045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-18-2-9>

Ноздрова О.П.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри педагогіки
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

vant, based on the factual material, which should be summarized and systematized during the lecture; reflect the most important aspects of the problem; to comply with the basic didactic principles of teaching, including the principle of clarity, consistency, science, the connection of theory with practice, professional orientation.

The article presents an algorithm for organizing students' independent work based on the reproductive and creative-search levels. This requires that undergraduate students have knowledge of the basic laws, regularities, principles, and the ability to apply them to basic tasks. At the same time, such work involves independent solving of individual tasks, development of tests, crossword puzzles, concept maps, independent search and analysis of scientific and pedagogical literature. It has been determined that the system of indi-

vidual educational research tasks is aimed at developing interest in pedagogical knowledge; formation of critical and analytical thinking in undergraduate students; formation of pedagogical culture in future teachers.

The article describes the independent work of undergraduate students, the fulfillment of individual educational and research tasks related to the problems of the general foundations of higher education pedagogy, the basics of the theory of teaching and education of student's youth at the present stage of development of the educational paradigm.

Key words: *system of individual educational research tasks, undergraduate students, discipline Pedagogy of Higher Education, personal and professional growth, self-improvement.*

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Створення сучасної системи вищої освіти, здатної забезпечити підготовку фахівців, які відповідають цілям науково-технічного й соціального прогресу – першочерговий обов'язок професорсько-викладацького складу й основа наукового потенціалу педагогічного закладу вищої освіти. Це зумовлює необхідність підготовки студентів до майбутньої викладацької діяльності з урахуванням особливостей переходу до європейської системи освіти в межах Болонського процесу. Вивчення курсу «Педагогіка вищої освіти» сприяє підготовці нової генерації науковців, здатних позитивно впливати на суспільний розвиток. «Педагогіка вищої освіти» – це галузь педагогічної науки, що досліджує фундаментальні питання освіти й виховання студентської молоді, методологію науки, загальні закономірності, принципи, методи, форми навчання й виховання у закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу увагу у дослідженні надано питанням удосконалення освітнього процесу у закладах вищої освіти на підставі виконання творчих самостійних, індивідуальних навчально-дослідних завдань. Це сприяє розвитку творчого мислення студентів-магістрантів, вмінню користуватися понятійним апаратом, синтезувати знання з обширу тем, оптимальному вирішенню проблемних завдань.

Дослідники, які займаються проблемою організації самостійної роботи студентів (С.І. Архангельський, В.К. Буряк, М.Г. Гарунов, Є.Я. Голант, Б.Г. Юганзен, С.І. Зінов'єв, В.А. Козаков, О.Г. Молібог, Р.А. Нізамов, М.Д. Нікандров, П.І. Підкасистий) зазначають, що навчально-дослідна діяльність студентів, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань уналежнює проблематику загальних основ педагогіки вищої школи, основ теорій навчання й виховання студентської молоді на сучасному етапі розвитку освітньої парадигми [1, с. 110].

Незважаючи на ґрунтовність досліджень із цієї проблеми, сьогодні досить гостро постає питання організації самостійної роботи та готовності студентів до її здійснення. О.П.Сліпенька, І.В.Коц під-

креслюють, що значний відсоток студентів невдоволені формами організації самостійної роботи майбутніх фахівців у закладах вищої освіти. Вони визначають позитивні складові в організації самостійної роботи: пізнання нового через отримання додаткових знань, формування власної думки на основі розширення кола власних інтересів і пізнань, глибоке засвоєння матеріалу, розвиток індивідуальних якостей. При цьому у багатьох студентів виникають певні ускладнення: відсутність уміння самостійно працювати, пов'язувати теоретичний матеріал із практичними діями [2, с. 116].

У статті подано алгоритм організації самостійної роботи студентів, який вимагає від магістрантів знань основних законів, закономірностей, принципів педагогічної науки та вмінь застосовувати їх для виконання елементарних завдань. Водночас, така робота передбачає самостійне розв'язання індивідуальних завдань, розробку тестів, кросвордів, концептуальних карт; самостійний пошук і аналіз науково-педагогічної літератури.

Мета статті – презентувати систему завдань для самостійної, індивідуальної навчально-дослідної роботи студентів-магістрантів, яка сприяє активізації їх творчого потенціалу; розвиває творче мислення, уяву в майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу. Застосування інноваційних освітніх технологій для самостійної роботи студентів – це використання ділових, рольових ігор й завдань, дискусій, які сприяли активізації їх творчого потенціалу, інтелектуальної активності. Наприклад, проведення педагогічного конгресу «Сучасні підходи до оцінки ЗУН студентів» щодо діагностики знань студентів відповідно до кредитно-модульної системи.

Педагогічний конгрес «Сучасні підходи до оцінки ЗУН студентів»

План

1. Знайомство з делегаціями: представлення делегацій, девіз делегацій.

2. Виступи делегацій. Інформація керівників делегацій про сутність і зміст свого підходу до оцінки ЗУН студентів.

3. Відкрита дискусія.

4. Виконання творчого завдання. Визначення ключових слів (модульно-рейтингова система; кредитно-модульна система).

5. Підготовка компліментів делегаціям та підбиття підсумків гри.

Підготовчий етап. Самостійна робота в групі над вивченням підходів до оцінювання ЗУН студентів: модульно-рейтингова система; кредитно-модульна система.

Кожна група отримувала завдання:

1. Підготуватися до виступу на конгресі й до відповідей на можливі запитання опонентів.

2. Усі члени групи готували запитання до кожної делегації.

Хід гри.

Інструкція ведучого.

- Шановні колеги! Вітаю Вас на діловій грі «Педагогічний конгрес». Тут присутні прихильники різних систем оцінювання ЗУН студентів. Усі ви вважаєте, що саме система, яку представляєте ви, найефективніше здійснює контроль ЗУН.

Свою точку зору вам необхідно довести в ході нашої ділової гри. Науковість, аргументованість, логічність, переконливість вашого виступу будуть оцінювати експерти (представлення експертної групи). У нашій грі будуть діяти наступні правила:

Правило 1. «Тепер і тут». Інформація про те, що проходило під час гри в плані особистісних стосунків, а також інформація, одержана під час гри про інших, не повинна вийти за рамки цієї аудиторії.

Правило 2. Уміє в малому «бачити прояв великого». Навіть маленька ідея здатна перемагати в конкурсі ідей. У групі повинен висловлюватися кожен.

Правило 3. Стислість. «Не лий води», а то товариші «захлинуться».

Правило 4. Цілеспрямованість. Намагатися дати максимально аргументовану відповідь.

Правило 5. Конструктивність. По відношенню до чужих ідей краще менше проявляти критики, а намагатися доповнити, розвинути їх.

1-й етап.

Знайомство з делегаціями:

а) модульно-рейтингова система;

б) кредитно-модульна система.

2-й етап.

Керівники кожної делегації повинні коротко викласти основні положення підходу оцінювання ЗУН, прихильниками якого ви є. Бажано пояснити не тільки сутність, але й аргументовано довести перевагу вашого підходу.

3-й етап.

Студенти вислухали виступи делегацій, обговорили питання, які виникли. Перехід до відкритої дискусії.

У дискусії брала участь експертна група. Під час підготовки відповіді команди могли користу-

ватися додатковою літературою. Після відповіді ведучий звертався до команди, яка поставила питання: «Чи задоволені ви відповіддю?».

4-й етап

Кожна команда виконувала творче завдання.

Завдання: запишіть у таблицю ключові слова, які відносяться до кожного підходу оцінювання ЗУН студентів (правильність заповнення таблиці перевіряли експерти).

5-й етап. Підсумки гри.

Дидактичний матеріал, який ми представили для самостійної роботи магістрантів, активізував пошукову діяльність студентів; розвивав творче мислення, уяву в майбутніх педагогів.

Підготовка та проведення студентами фрагментів різних типів лекцій сприяла формуванню критичного та аналітичного мислення в студентів-магістрантів; формуванню в майбутніх вчителів педагогічної культури. У практиці навчання у ЗВО використовують різновиди лекцій, які можуть бути класифіковані за різними критеріями (А.М. Алексюк, В.І. Загвязинський, З.Н. Курлянд, В.І. Лозова та інші): за загальною метою; за дидактичним завданням; за науковим рівнем; за способом викладу матеріалу [3, с. 112].

У наведених класифікаціях будь-яка лекція є класичною (традиційною). Класична лекція спрямована на передачу наукових знань, вона є інформативною, на ній подається та пояснюється готова інформація, яку студентіві потрібно запам'ятати [1, с. 216].

Сьогодні викликає інтерес розгляд особливостей проведення нових типів лекцій. **Це проблемна лекція, лекція-візуалізація, лекція-провокація, «лекція вдвох», лекція «прес-конференція».**

За допомогою таких лекцій задається послідовний перехід від простої передачі інформації до активного освоєння змісту навчання із включенням механізмів теоретичного мислення й усієї структури психічних функцій студентів і викладача. У цьому процесі зростає внесок самих студентів у засвоєння змісту освіти, підвищується роль діалогічної взаємодії та спілкування в ході лекції, підсилюється значення соціального контексту при формуванні професійних якостей особистості фахівця.

Автори пропонують розглянути різновиди лекцій, які презентували студенти-магістранти під час викладання дисципліни «Педагогіка вищої освіти». Впровадження лекцій **проблемного характеру** забезпечувало досягнення трьох основних цілей: засвоєння студентами теоретичних знань; розвиток мислення; формування пізнавального інтересу до змісту навчального предмета та професійної мотивації майбутнього фахівця.

Основне завдання лектора полягало не стільки у передачі інформації, оскільки в залученні студентів до усвідомлення об'єктивних протиріч роз-

виту наукового знання та способів їх розв'язання. Це формувало мислення студентів, стимулювало їх пізнавальну активність. У співробітництві з викладачем студенти «відкривали» для себе нові знання, осягали особливості майбутньої професії.

М.М. Солдатенком опрацьовано орієнтовний перелік видів завдань для самостійної пізнавальної діяльності студентів після проблемної лекції:

- 1) доповнити текст лекції тезами з рекомендованих статей;
- 2) порівняти текст лекції з параграфом, главою підручника;
- 3) коротко записати свої зауваження;
- 4) висловити своє ставлення до поданих у лекції визначень (згода, незгода) у вигляді коротких записів на полях робочого зошита;
- 5) письмово відповісти на запитання, поставлені лектором;
- 6) доповнити розпочату, але незакінчену лектором думку;
- 7) письмово відповісти на запитання, які не розглядалися в лекціях (вивчивши додаткову літературу);
- 8) сформулювати питання, на які важливо одержати більш детальну інформацію;
- 9) переробити текст лекції в короткі висновки;
- 10) підібрати літературу для теми, яка вивчається тощо [3, с. 55].

Автори користувалися цими завданнями під час проведення самостійної роботи студентів, що дозволило отримати чітке уявлення про зміст викладацької праці й основні орієнтири її здійснення.

Підготовка **лекції-візуалізації** викладачем полягала у перекодуванні, переконструюванні навчальної інформації з теми лекційного заняття у візуальну форму для пред'явлення її слухачам через технічні засоби навчання або вручну (схеми, малюнки, креслення тощо). До цієї роботи могли залучатися також слухачі, у яких будуть формуватися відповідні вміння, розвиватися високий рівень активності, виховуватися особистісне ставлення до змісту навчання.

Читання лекції-візуалізації зводилося до зв'язного, розгорнутого коментування викладачем підготовлених візуальних матеріалів, що повністю розкривали тему цієї лекції. Ці матеріали повинні були забезпечувати систематизацію наявних у слухачів знань, пред'явлення нової інформації, створення проблемних ситуацій і можливості їх вирішення, демонструвати різні способи візуалізації, що важливо як у пізнавальній, так і у професійній діяльності.

Автори використовувати різні види наочності: натуральну, символічну, кожна з яких обиралася залежно від змісту навчального матеріалу. У лекції-візуалізації важливі певна візуальна логіка та ритм подачі матеріалу. При проведенні лекції

використовували комплекс технічних засобів навчання, малюнок, у тому числі з презентацією гротескних форм, графічний дизайн, словесну та наочну інформацію. Важливе було дозування подачі матеріалу, майстерність і стиль спілкування викладача з аудиторією.

Зміст навчального матеріалу в живому діалогічному спілкуванні двох викладачів між собою автори здійснювали в новому типі лекції – **«лекції вдвох»**. Тут моделювалися реальні професійні ситуації обговорення теоретичних питань із різних позицій двома фахівцями, наприклад, представниками двох наукових шкіл; теоретиком і практиком; прихильником і супротивником того чи іншого педагогічного рішення тощо. При цьому потрібно було прагнути до того, щоб діалог викладачів між собою демонстрував культуру спільного пошуку вирішення проблемної ситуації, яка розігрувалася, залучив до спілкування слухачів, які починали задавати питання, висловлювали свої пропозиції, формулювали своє ставлення до обговорюваного змісту, демонстрували емоційний відгук на те, що відбувалося.

У процесі проведення «лекції вдвох» здійснювалася актуалізація наявних у слухачів знань, необхідних для розуміння навчальної проблеми й участі в спільній роботі, створювалася проблемна ситуація, висувалися гіпотези її вирішення, обґрунтовувався кінцевий варіант спільного рішення. Наявність двох джерел персоніфікованої інформації змушував їх порівнювати різні точки зору, робити вибір, приєднуватися до тієї або іншої з них або виробляти свою.

Необхідність розвитку в студентів або слухачів умінь оперативно аналізувати професійні ситуації, виступати в ролі опонентів, рецензентів, вирізняти неправильну або неточну інформацію призвела до розробки **лекції-провокації**. Тут чітко задавався контекст професійної діяльності – предметний і соціальний.

Підготовка викладача до лекції полягала в тому, щоб закласти в її зміст певну кількість помилок змістового, методичного або поведінкового характеру. Список таких помилок викладач приносив на лекцію та продемонстрував слухачам наприкінці. Лектор будував виклад таким чином, щоб помилки були ретельно «замасковані» й непомітні слухачам. Це вимагало спеціальної роботи викладача зі змістом, високого рівня володіння матеріалом, лекторською майстерністю.

Завдання слухачів полягало в тому, щоб по ходу лекції відзначати в конспекті помічені помилки й назвати їх наприкінці лекції. На розбір помилок відводилося 10-15 хвилин. Число запланованих помилок залежало від специфіки навчального матеріалу, дидактичних і виховних цілей лекції, рівня підготовленості слухачів. Автори дійшли висновку, що лекцію-провокацію краще проводити

по завершенню теми або розділу дисципліни, коли в слухачів уже сформовані основні уміння.

Ще один тип лекції, який варто час від часу використовувати у навчанні, **лекція «прес-конференція»**. Назвавши тему лекції, викладач просив слухачів письмово задавати йому питання з цієї теми. Кожен слухач повинен був протягом 2-3 хвилин сформулювати найбільш цікаве для нього питання, записати його та передати викладачеві.

Потім лектор протягом 3-5 хвилин сортував питання за їх значеннєвим змістом і починав читати лекцію. Виклад матеріалу будувався не як відповідь на кожне задане запитання, а у вигляді зв'язного розкриття теми, у процесі якого формулюються відповіді. По завершенню лекції викладач проводив підсумкову оцінку питань як відображення знань та інтересів слухачів.

Було виявлено, що студенти не завжди могли оголосити запитання, сформулювати їх грамотно. Така ситуація слугувала для викладача свідченням рівня знань слухачів, ступеня їх зацікавленості в спільній роботі з викладачем, змушувала вдосконалювати процес викладання.

Досвід участі в лекціях «прес-конференціях» дозволяв викладачеві та студентам відпрацювати вміння задавати питання й відповідати на них, варіювати форми спілкування, виходити з важких комунікативних ситуацій, виховувати в собі якості полеміста, формувати навички доказу та спростування, урахування позиції людини, яка задала питання. Описані типи лекцій дозволяють реалізувати діалогічні відносини між викладачами та студентами. Розробка й «читання» таких лекцій вимагає додаткових творчих зусиль щодо підготовки занять, емоційної інтелектуальної й навіть фізичної напруги, педагогічної майстерності, психолого-педагогічної підготовки.

Після проведення лекцій автори пропонували студентам оцінити якість її викладання. Н.В. Кузьміною запропоновано такі критерії оцінки лекції [3, с. 24]:

1) зміст лекції: ідейно спрямована, достатньо змістовна, наукова; занадто складно, занадто популярно, ненауково; теоретичний матеріал поєднується з конкретними прикладами, переважає емпіричний матеріал;

2) наявність запитань, що спонукають студентів розмірковувати над матеріалом;

3) доказовість лекції;

4) зв'язок із профілем підготовки спеціаліста;

5) чіткість плану, структури лекції;

6) манера читання лекції: захоплююча, жвава, наочна, лекцію легко записувати, монотонна, нудна, лекцію важко записувати;

7) ставлення викладача до студентів;

8) контакт з аудиторією.

Це сприяло вихованню мотивації до постійного особистісно-професійного зростання та самовдосконалення у студентів-магістрантів; формуванню критичного та аналітичного мислення, педагогічної культури у майбутніх вчителів.

Автори наводять зразок використання індивідуальних **навчально-дослідних** завдань для самостійної роботи студентами магістратури, що передбачало складання:

– концептуальних карт;

– опорних блок-схем лекції;

– кросвордів із теми;

– тестів із теми;

– переліку визначень ключових понять курсу з посиланням на джерела;

– анотування статей (5-6 з однієї теми курсу), книги або окремих розділів, що пов'язані з темою;

– написання рефератів, тез, есе, доповідей за визначеними викладачем темами;

– різноманітні групові завдання, що передбачали розв'язання або підготовку проблемних ситуацій;

– діагностичних тестів, тесту-самооцінки професійно-педагогічної діяльності студента.

Висновки. Науково-дослідна робота студентів магістратури впливає із завдань навчальної дисципліни «Педагогіка вищої школи» й сприяє підготовці висококваліфікованих спеціалістів. Однією з провідних вимог до студентів магістратури є всебічний розвиток їх творчих здібностей та дослідницьких умінь.

Науково-дослідна робота студентів-магістрантів педагогічних спеціальностей спрямована на розвиток у майбутніх педагогів і науковців здібностей до пошукової, дослідницької діяльності; до творчого розв'язання навчально-виховних завдань в освітніх закладах, а також формування умінь і навичок застосування дослідницьких методів для розв'язання практичних питань навчання й виховання.

Визначено, що система індивідуальних навчально-дослідних завдань спрямована на розвиток інтересу до педагогічних знань; формуванню критичного та аналітичного мислення в студентів-магістрантів; формуванню в майбутніх вчителів педагогічної культури. Саме самостійна робота студентів, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань уналежнює проблематику загальних основ педагогіки вищої школи, основ теорій навчання і виховання студентської молоді на сучасному етапі розвитку освітньої парадигми.

Перспективи подальших досліджень автори вбачають у розробці конкретних змістовно-дидактичних підходів, що базуються на організації самостійної роботи студентів та запровадженні їх у навчально-виховний процес закладів вищої освіти у контексті реформування вітчизняної освітньої системи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія, теорія. Київ : Вища освіта, 1998. С. 280–286.
2. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 396 с.
4. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження : Методичні поради молодим науковцям. К., 1993. С. 57–59.
5. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). Київ : Либідь, 1982. С. 56.
6. Пуховська Л.П. Професійна підготовка вчителів у західній Європі: спільність і розбіжність. Київ, 1997. С. 89.